

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

А. А. ПОПОК (Київ)

Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст.

До найчисленніших з усіх груп української діаспори відноситься українська національна спільнота у Російській Федерації. За даними перепису 1989 р., в цій країні проживало понад 4,3 млн. українців, що становило 2,9 % усього населення. Проте в українській (часом і російській) пресі називаються цифри від 10 до 20 млн. українців, що обчислюються авторами шляхом екстраполяції показників природного приросту українського населення та його міграційних припливів. Вочевидь, що подібні припущення мають реальну основу й цілком можливі, однак відсутність глибокого наукового дослідження цього питання не дозволяє оперувати такими показниками офіційно.

В свою чергу, одним із найбільших скупчень українства у Російській Федерації був і залишається Далекий Схід. Але, якщо питання про переселення та освоєння українцями цієї величезної і багатой території історичною наукою колишнього СРСР, хоч і фрагментарно, все ж висвітлювалось (можна згадати праці С. І. Брука, Ф. Ф. Буссе, М. І. Венюкова, Г. Ю. Грум-Гржимайла, В. М. Кабузана, М. А. Якименка), то їх суспільно-культурне й громадсько-політичне життя з відомих причин практично залишалося поза увагою дослідників.

Зокрема, із згаданих вже вчених М. І. Венюков досліджував процес заселення Далекосхідного краю в перші роки після його включення до складу Російської Імперії (1858— 1869 рр.), Г. Ю. Грум-Гржимайло докладно вивчав хід заселення й господарського освоєння Амурської області в 1857— 1893 рр.

Ф. Ф. Буссе проаналізував хід заселення Південно-Уссурійського краю Приморської області в 1883— 1893 рр. й показав вирішальну роль в цьому Лівобережної України і, в першу чергу, Чернігівської губернії.

М. О. Якименко досліджує переселення селян з українських губерній, насамперед з Полтавської губернії, за часів Столипінської аграрної реформи.

Лише останнім часом почали з'являтися публікації про життя українців у цьому регіоні, їх національно-культурні та мовні проблеми¹.

З огляду на те, що місця найбільш компактних поселень українців на Далекому Сході, згідно з нинішнім територіальним поділом, знахо-

дяться на території двох держав — Російської Федерації та Китаю, як характерний приклад таких спільнот в даній статті будуть розглянуті українські поселення на Зеленому Клині та в Маньчжурії.

Формування українських поселень на Далекому Сході почалося з часу приєднання цих територій до Російської імперії за Айгунським (8 грудня 1858 р.) та Пекінським (2 листопада 1860 р.) договорами. Однак спочатку переселення українців мали поодинокий і спорадичний характер, масове ж їх переселення в цей регіон почалося з 80-х рр. XIX ст. Місцями компактних поселень вихідців з українських губерній стали нинішні Приморський, більша частина Хабаровського країв та Амурська обл. — територія більш відома під назвою Зелений Клин. Взагалі слід зазначити, що до цього часу не існує єдино визначеного терміну "Зелений Клин". Як географічний, так і суспільно-політичний його зміст різні дослідники розуміють по-різному, і з плином часу він дещо змінювався. За визначенням відомого діаспорного дослідника, активного і безпосереднього учасника подій 1917— 20-х рр. на Далекому Сході І. Світа, площа Зеленого Клину сягає 2 100 000 кв. км². Цю ж точку зору поділяє й доктор В. Сергійчук³. "Енциклопедія українознавства", в свою чергу, визначає територію Зеленого Клину межами Амурської і Приморської, які в загальному підсумку становлять близько 1 000 000 кв. км¹

Однак більшість дослідників єдині в тому, що спершу назву "Зелений Клин" переселенці з України дали частині Південно-Уссурійської округи Приморської області Російської імперії. Ось як, наприклад, писав про це О. Мицюк у своїй праці "Про переселення на Датський Схід", виданій в Києві в 1913 р.: "...Отам лежить понад тим морем (Японським. — А. П.) велика область, що зветься через те Приморською. Багацько в її країн пустинних совсім, або мало придатних для хліборобства, аге є одна, яка з давніх давен була влюблена нашим народом і якій він дав своє ім'я, перехрестивши на "Зелений Клин". Країна та — Уссурійська"⁵.

Пізніше ця назва поширилась і на сусідні землі, де осідали колоністи з українських губерній. Професор І. Пимонович у своїй економічній розвідці "Зелений Клин • Нова Україна", виданій у Львові в 1924 р., визначав кордони Зеленого Клину так: "...*На півдні* ріки Амур і Уссу́рі та Японське море; *на півночі*: Становий хребет (*гори*), або адміністративна границя між Амурською і Якутською областю, а далі на схід адміністративна границя між Удською та Охотською округою аж до Охотського моря; *на сході*: Японське море, Татарський пролив та Охотське море; *на заході*: адміністративна границя між Амурською та Забайкальською областю...

Простір Зеленого Клину такий: вся Амурська область має 449 500 кв. км та Українсько-приморський Край (чотири округи) — 559 500 кв. км, а разом 1 008 000 кв. км"⁶.

Беручи до уваги, що саме в цих адміністративних кордонах розселилося близько 90 відсотків переселенців з українських губерній, котрі прибули свого часу на Дачекі Схід, можна стверджувати, що дані, подані Енциклопедією, ближчі до істини.

Переселення українців тривало до середини 80-х рр. нинішнього століття, набуваючи в ряді випадків масового характеру.

Матеріали переписів населення свідчать не тільки про послідовне зниження кількості українців у Приморському краї: в 1923 р. — 50,61 %⁷ (при цьому слід мати на увазі, що, згідно з секретною доповідною запискою за №21/с Датькрайвиконкому до відділу національностей ВЦВК, "...украинцы определяются исключительно по месту выхода"), а в 1989 р. вже тільки 8,2 %, але й частки українців, які вважають рідною мову своєї національності: якщо в 1939 р. їх було 46,1 %, в

1959 р. — 38,6 %, то в 1989 — вже 34,2 %⁸. Більш істотна втрата мови серед жителів міст.

Українське національне життя на Зеленому Клині та в Маньчжурії розвиваюся нерівномірно. До 1917 р. воно мало виключно культурно-просвітницьку спрямованість і концентрувалося в Українському клубі в Харбіні та драматичних гуртках, що виникали в українських поселеннях, розташованих вздовж залізниці. У Примор'ї центром громадського життя того періоду були "Студентське товариство українців" при Східному інституті на чолі з К. Андрущенко та гурток при Народному домі у Владивостоці. У період 1917—1921 рр. на всій території Далекого Сходу культурно-освітня праця поєднувалася з політичною. Однак із встановленням на Приморщині та Амурщині влади більшовиків українське суспільне життя було пригнічене у всіх проявах, єдиним його центром до кінця 40-х рр. залишалася Маньчжурія.

І. Світ поділяв історію суспільно-культурницького та громадсько-політичного життя українців на Далекому Сході на чотири періоди: 1) за часів перших переселень до 1905 р.; 2) від 1905 до 1917 р.; 3) від 1917 до 1922 р.; 4) від 1922 р.⁹

З погляду дня сьогодення таких періодів можна виділити сім — обмеживши 4-й період 1922—1931 рр.; 5) 1931—1933 рр. (період так званої "українізації"); 6) від 1933 до поч. 1990-х рр.; 7) від початку 1990-х рр.

Початок відносно активного громадського життя українців на Далекому Сході датується 1905 р., періодом певною мірою ліберальної політики царату відносно національних меншин, викликаной революцією. Тоді значно збільшилося надходження до краю української друкованої продукції не тільки з України, але й від українських громад Сполучених Штатів Америки, з якими вже існували відносно сталі контакти¹⁰.

1907 р. у Владивостоці при Східному інституті почало діяти "Студентське товариство українців" на чолі з К. Андрущенко. Члени товариства ставили театральні вистави, провадили українську агітацію, виписували книжки й часописи і деякий час — під керівництвом Б. Воблого — були досить активними у громадському і культурному житті. Першою ж і, на жаль, невдалою спробою створення національного об'єднання українців на Зеленому Клині було намагання організувати "Просвіту" у 1906 р. в м. Микольську-Уссурійському¹¹.

Ще одна така спроба була зроблена 9 лютого 1910 р., коли від імені фундаторів: міщанина П. Хоменка, купця С. Ніжинецького, селянина Й. Переверзева-Разсуди, поштово-телеграфного чиновника З. Шевченка та наглядача телеграфу І. Кривоноса військовому губернатору Приморської області було подане прохання щодо затвердження статуту товариства "Просвіта". Це прохання було розглянуто "Приморским областным по делам об обществах и союзах присутствием" 23 лютого 1910 р., яке прийняло таке рішення: "Усматривая из представленного устава общества "Просвита" ... что цель общества направлена исключительно к объединению украинцев и что подобное объединение, ведущее к обособленности украинцев, может вызвать враждебную рознь в среде других групп населения, а потому общество с такими целями должно быть признано угрожающим общественному спокойствию и безопасности, постановило в регистрации означенного устава отказать"¹².

Отже, за цих умов деякий час товариство в Микольську-Уссурійському існувало нелегально. Таємно діяв і український гурток в Імані (нині — м. Дальнереченськ Приморського краю)¹³. На всій території Зеленого Клину тільки в Благовіщенську вдалося в ті роки отримати дозвіл на відкрите ведення української роботи, коли в 1911 р. був затверджений статут "Українського Клубу".

Як свідчать архівні жандармські документи, перед першою світовою війною активно працював нелегальний український гурток при Народному Домі у Владивостоці. Серед відомих жандармському управлінню членів гуртка були: Антонюк, Лемішко, Федорів, Яценко, Печінко, Іващенко, Ткалич, Костяєв, Глушко та Мостіпан¹⁵.

Гурток підтримував тісні контакти з українськими громадами в діаспорі, передплачував українські видання, ставив спектаклі тощо.

З початком першої світової війни владою були запроваджені більш суворі адміністративні заходи, внаслідок чого суспільне життя українців на Зеленому Кліні практично завмерло. Тільки в межах концесії Східно-Китайської залізниці в Маньчжурії, де адміністрація була більш лояльною, деяку роботу проводив Харбінський Український клуб та театральні гуртки на окремих станціях. Щоправда, 9 березня 1916 р. у Владивостоці була здійснена ще одна спроба створити українську організацію під виглядом "Владивостоцького Українського Благодійного Громадського Зібрання". Однак Приморське обласне у міських справах присутствіє і цього разу відмовило в реєстрації статуту¹⁶.

Лише після лютневої революції 1917 р. з'явилися більш сприятливі умови для відносно вільного національно-культурного розвитку українців на Далекому Сході. Як зазначав І. Світ, "скрізь, де на території Далекого Сходу жили українці, незалежно від їх кількості, замість різних революційних комітетів, почали творитися національні організації - громади, бо для української нації революція 1917 р. була не соціальною революцією, а національною"¹⁷.

Вже 25 березня 1917 р. у Владивостоці постала "Громада", очолив яку полковник Ф. Стешко. Пізніше громади виникли в Микольську-Уссурійському, Імані, Спаську, Кневичах, Новокиївці, Михайлівці, Монастирищі, Посєті, Осинівці, Григорівці, Новопокровці та інших населених пунктах. Ці організації проіснували аж до їхнього розпуску більшовиками в листопаді 1922 р. Крім цих, універсальних за своїм завданням об'єднань, зорганізувалися також місцеві осередки українських політичних партій — есерів та соціал-демократів.

Виникнення центрів українського громадського життя у різних місцях Далекого Сходу створило необхідні передумови для скликання 11—14 червня 1917 р. в Микольську-Уссурійському I Загального Всеукраїнського з'їзду діячів і громадянства Далекого Сходу¹⁸. У роботі з'їзду взяли участь 53 представники понад 20 громадських (громад, кооперативів, вчительських спілок тощо) та військових організацій. Крім того, в роботі окремих секцій (загалом на з'їзді працювали національна, шкільна, фондова та організаційна секції) брали участь близько ста українців з правом дорадчого голосу. Аналіз наявних джерел дає підстави стверджувати, що саме з цього першого з'їзду почалась активна планова українська робота на Далекому Сході.

З'їздом були прийняті рішення про відкриття гуртків товариства "Просвіта", філій громад, заснування шкіл і бібліотек, розповсюдження друкованого слова, організацію українського війська¹⁹.

З метою налагодження поточних справ і підготовки II з'їзду було обрано Далекосхідний тимчасовий виконавчий комітет, до складу якого увійшли: О. Ступак, П. Василенко, М. Прокопєць, І. Ігнатенко та О. Попович.

16 липня 1917 р. в Харбіні відбувся з'їзд українців Маньчжурії, який обрав Маньчжурську Окружну Раду на чолі з лікарем І. Мозоловським²⁰. До Ради увійшли 15 цивільних, 15 військових та 4 представники від жіноцтва. Правління Українського клубу в Харбіні входило до Ради повним складом²¹. З метою більш ефективної діяльності Окружної Ради були засновані чотири секції: культурно-освітня, агітаційно-політична, фондова та військова²². Окружній Раді (діяла до 1921 р.)

підлягали й українські організації на станціях Східно-Китайської залізниці, зокрема, на ст. Маньчжурія, Хайлар, Цицикар, Бухеду, Яоминь, Іменьпо, Ханьдаохедзи та Погранична²³.

Заходами голови військової секції П. Твардовського були зорганізовані дві українські сотні: в Харбіні — ім. Т. Г. Шевченка, яка підлягала Окружній Раді, та на ст. Хайлар. Через деякий час, з огляду на невелику чисельність останньої, вона була приєднана до Харбінської, "...в якій тепер було вже більше 200 душ"²⁴. Формування військових частин проходило під гаслом допомоги далекій батьківщині. Перша сотня виїхала в Україну в червні 1917 р. з Владивостока, друга — восени з Харбіна²⁵. Тільки в кінці 1918 р. почалося формування військових частин, що мали на меті захист українських інтересів на Далекому Сході. Під час інтервенції Антанти вживалися заходи по формуванню українського корпусу, які, однак, не вдалося реалізувати. Лише у Владивостоці в 1920 р. деякий час існував український курінь та була спроба формування полку на ст. Ехо в Маньчжурії²⁶.

Другий Далекосхідний з'їзд українців, що відбувся 4—7 січня 1918 р. в Хабаровську, обрав новий склад Тимчасового комітету (Г. Мелашич, Г. Кириченко-Могила, Я. Кушнарєнко) та для зв'язку з Україною й захисту інтересів місцевих селян, які бажали повернутися на батьківщину, ухвалив надіслати своїх делегатів до Києва²⁷.

7—12 квітня 1918 р. в Хабаровську під проводом голови Владивостоцької "Просвіти" Ю. Глушка-Мови відбувся III Далекосхідний Український з'їзд.

Згідно з рішенням з'їзду, на всій території Далекого Сходу було утворено десять окружних рад. А саме:

- Благовіщенська — громади в Миколаївську, Волковську, Костянтиноградівці, Верхній Полтавці, Черкасівці та Український клуб у Благовіщенську;

- Владивостоцька — громади в Кнєвічах, Новокиївці та Посьєті;

- Микольсько-Уссурійська — "Просвіта", кооперативи, спілки, видавництво, громади в с. Михайлівка, Монастирище, Онисівка, Григорівка;

- Свобідненська — "Просвіта", кооператив "Хлібороб", громади у Слободі, на ст. Бочкарьово, Кондратьєво, Сковородино, с. Вел. Саванці, Білоногіви, Добрянці та ін.;

- Хабаровська — "Просвіта", споживче товариство "Запорожець", громади у с. Лермонтовка, на ст. В'яземська та ін.

Значно слабкішими організаційно були Сахалінська та Камчатська округи. До складу останньої входила лише одна громада в Петропавловську. Сахалінська Окружна Рада знаходилася у Миколаєвську-на-Амурі — тут існували громади на рибних промислах, в тому числі і на Сахаліні, а також дві рибальські кооперативні артілі — "Зелений гай" та "Україна".

Крім того, були засновані Забайкальська та Іманська Окружні Ради²⁸.

Хоч П. Твардовського й було призначено консулом на Далекому Сході²⁹, а головам окружних рад надані своєрідні консульські повноваження "по захисту прав та інтересів українських громад у Московщині"³⁰, проте об'єктивно військово-політична ситуація, що складалася тоді не на користь Українській державі, не сприяла вирішенню проблеми Зеленого Клину, як того бажали тамтешні українці.

До речі, повноваження П. Твардовського визнали й більшовики (народний комісар закордонних справ Г. Чичерін видав розпорядження відповідним урядам щодо проїзду Українського консула на Далекий Схід без затримки й допомоги йому в разі потреби)³¹ та Тимчасовий Сибірський уряд, який дозволив йому формувати українські військові частини

і скликати з'їзди українців. Видане консулу посвідчення (№4) за підписом Голови Ради Міністрів П. Вологодського проголошувало: "Предъявителю сего украинскому консулу Петру Федоровичу Твардовскому разрешается право формировать украинские части и право беспрепятственного созыва украинских съездов по всей территории Сибири с соблюдением общих правш к созыву съездов"³². Було організовано роботу віце-консула інж. М. Яновицького у Ново-Миколаївську (нині Новосибірськ)³³.

Активність українців Далекого Сходу була безпосередньо пов'язана з розвитком подій в самій Україні. Поки в Києві діяла Центральна Рада, далекосхідні українці активно самоорганізовувалися й боролися за свої права. З початком переворотів у Києві та зростанням впливів більшовиків, які виступили проти організованого українства зі зброєю в руках, український рух на Далекому Сході опинився в дуже складних умовах. Певна частина населення регіону домагань українців не розуміла і, в кращому випадку, ставилася до них байдуже, інша ж частина почала здійснювати всі можливі заходи для ліквідації руху. Охолола до громадської праці й значна частина старших діячів української спільноти в Маньчжурії.

Після повалення радянської влади на Далекому Сході чеськими військами (29 червня 1918 р.) за наказом російського есера Алексеєвського були проведені арешти всіх найактивніших українців та заборонена діяльність Окружної Ради й ведення будь-якої української національної роботи.

Через політичні ускладнення деякий час не діяв Український Далекосхідний Секретаріат, який на той час перебував у Владивостоці. Однак вже 24 жовтня був скликаний IV Український Далекосхідний Надзвичайний з'їзд. Його роботою керував М. Новицький, заступниками були Ф. Стешко і Ф. Тоцький, писарями — Д. Боровик та С. Кукуруза³⁴.

З'їзд виробив проект конституції українства Далекого Сходу й прийняв постанову про організацію українського війська та план розвитку кооперації на Зеленому Клині. Крім того, було обрано новий склад Секретаріату, до якого увійшли: Ю. Глушко-Мова, Ф. Стешко, Й. Осипенко, А. Родіонов та Я. Ситницький.

Незважаючи на досить активні заходи П. Твардовського та Секретаріату щодо створення українського війська і навіть початок формування куреня "Вільного Козацтва", все ж цей задум не був здійснений. Генерал Хорват, який змінив на посаді головнокомандувача генерала Іванова-Рикова, віддав наказ про розформування військової частини.

У жовтні 1918 р. у Владивостоці був заснований український полк ім. Т. Шевченка, який через рік розігнали колчаківці. Був заарештований і Голова Секретаріату Ю. Глушко-Мова. Однак Крайова Рада продовжувала свою роботу³⁵.

Восени 1918 р. відбулися сесії Крайової Ради, в першій з яких взяли участь представники лише Іманської, Маньчжурської та Владивостоцької округ. Одним із найважливіших питань, що розглядалися на сесії, стало питання про організацію власного банку. Було засновано Український Далекосхідний крайовий кооператив "Чумак" при Українській Далекосхідній Крайовій Раді з відділами у Микольську-Уссурійському (кооператив "Гайдамака"), Імані, Хабаровську (споживче товариство "Запорожець"), Свободному (кооперативне товариство "Хлібороб"), Благовіщенську, Читі, Харбіні та інших містах³⁶.

Друга сесія Крайової Ради (27—31 травня 1919 р.), що відбулася всупереч забороні колчаківської класи, погодила й надрукувала "Конституцію Національно-культурної автономії (самоуправління) українців на Далекому Сході". На сесії були присутні представники Владивостоцької, Хабаровської, Микольсько-Уссурійської, Забайкальської та Свободненської Рад³⁷. Передбачалося, що ця Конституція буде передана на

розгляд і затвердження п'ятому українському Далекосхідному з'їзду та Всеазійському українському з'їзду. Крім того, сесія розглянула питання правового статусу українців на Далекому Сході. Було прийнято формулу, згідно з якою українці, які працюють на Далекому Сході і мають тут своє майно, вважаються місцевими громадянами і підлягають місцевим законам; українці ж, які проживають на далекосхідній території тимчасово, вважаються громадянами України. Треба зазначити, що це питання викликало жваву дискусію серед місцевого українства. Воно розглядалось і на з'їзді українців Маньчжурської округи, що відбувся 26—29 вересня 1918 р. в Харбіні. Тоді одним із рішень з'їзду було: "...4) Визнати українське населення Росії, зв'язане з Росією тим, що перебуває й буде перебувати на території Російської Держави, громадянами Росії української національності й дати права цим громадянам на культурно-національну автономію"³⁹.

Третя сесія Крайової Ради відбулася в листопаді 1920 р. у Владивостоці. На ній обговорювалося питання щодо участі у виборах до Установчих Зборів Далеккого Сходу (12 лютого 1921 р.). Сесія запропонувала провести вибори по національних округах. Однак ця пропозиція не дістала підтримки з боку місцевої влади, оскільки не відповідає ні її інтересам, ні інтересам російських партій, адже українці на Далекому Сході становили більшість населення. З огляду на це Секретаріат відмовився брати участь у виборах. Газета "Дальне-Восточный телеграф", коментуючи виступ єдиного в "Народних зборах" депутата-українця Л. Глибощького (сам Лук'ян Родіонович пояснював своє обрання тим, що "...розпорядження (бойкотувати вибори. — А. П.) дійшло до Свободного під час виборів, тому мене й обрано було посланцем до Установчих зборів"⁴⁰, писала так: "Депутат Глибощкий останавливается, главным образом, на национальном вопросе, на его практическом разрешении в рамках Дальневосточной государственности. Указывает на то, что в этом отношении Правительством сделано крайне мало. Украинский секретариат не получал даже ответа на свои запросы Правительству и вынес постановление о неучастии в выборах в Учредительное Собрание. Национальные меньшинства должны иметь право на культурное самоопределение, чего на самом деле нет"⁴¹. Крім того, на сесії був обраний новий склад Секретаріату, який продовжив роботу аж до арешту більшовиками у листопаді 1922 р. До Секретаріату увійшли: Ю. Глушко-Мова, В. Жук, С. Прант, А. Криштофович та Г. Могилицький. Секретаріат почав підготовку до скликання V Українського Далекосхідного з'їзду, та йому вже не судилося відбутися⁴².

Прагнення українців Зеленого Клину створити свою державність на Далекому Сході, підтримка ними своєї Батьківщини в її боротьбі за незалежність послужили підставою для їх переслідування. Ще до проголошення радянської влади на території Далекосхідної республіки 5 листопада 1922 р. у Владивостоці було заарештовано Голову Секретаріату Української Далекосхідної Крайової Ради Ю. Глушка-Мову. А одразу після встановлення алади більшовиків — 14 листопада — початися масові арешти: у Владивостоці було заарештовано П. Горового, Недшьяка-Борковського, К. Стрельбицького, Е. Геруцького, О. Корсуня, Д. Кисілева, Дубовика, Д. Нечипоренка, І. Смульського; в Читі — В. Козака, О. Кузурмана-Ященка, Г. Левченка, К. Тишкевича, Г. Катницького — всього 120 осіб⁴³. Були розпущені й українські організації. 5—13 січня 1924 р. в Читі відбувся процес над діячами українського національного руху, яких було звинувачено у зв'язках з японцями, намірах відірвати Далекий Схід від РСФРР і т. ін. 14 з них засудили на різні терміни позбавлення волі⁴⁴.

Активне українське життя на Зеленому Ктині завмерло на довгі роки. Єдиним центром суспільно-культурницького та громадсько-

політичного життя українців залишалася Маньчжурія, куди перебралася багато діячів з України та Зеленого Клину. Серед них, зокрема, були колишні старшини січових стрільців І. Паславський та П. Марчишин, голова Забайкальської Української Ради С. Шведин, деякі організатори та учасники Далекосхідних Українських з'їздів на чолі з О. Ступаком, полковник армії УНР Ю. Рой, член Української Центральної Ради Й. Сніжний, громадський діяч з Амурщини В. Кушнарєнко, засуджені в Чіті (1923—1924 рр.) П. Горовий, П. Яхно, Ф. Смульський та Р. Барілович⁴⁵. З Польщі до Маньчжурії приїхали лікар Д. Барченко й інженер О. Вітковський, з Праги -- професор І. Шлендик з дружиною⁴⁶. Українські політичні емігранти прагнули увійти в контакт з місцевим українським населенням у Маньчжурії для того, щоб спільно працювати в рамках вже діючих там організацій.

Хоч і тут виникали труднощі з китайською владою, яка з огляду на зближення з Москвою почала вороже ставитися до діяльності українських організацій. Журнал "Тризуб", який виходив у Парижі, вмістив передрук листа з Харбіна, надрукованого в "Жіночій Долі": "... (китайці. — А. П.) ніяких українців не знають, за винятком рідких випадків, коли вони ніби розрізняють нас від москалів та й то в мало приємний для українців спосіб, називаючи нас "хахола". Коли взяти під увагу ще й теперішнє тяжке становище самих китайців, то не буде дивним, що вони не дозволяють засновувати укр. товариств"⁴⁷.

У 1923 р. китайська влада закрила в Маньчжурії українські організації, а пізніше навіть конфіскувала майно Українського клубу та його дім. Події 1920-х рр. в Україні, поразка українського національного руху на російському Далекому Сході, відчутна асиміляція значно вплинули на діяльність української громади Маньчжурії. Відіграв свою негативну роль і Мукденський договір 1924 р., згідно з яким Східно-китайська залізниця (СКЗ) перейшла у спільне китайсько-російське управління, адже досить значна кількість українців — службовців залізниці — змушена була прийняти радянське громадянство задля збереження місця своєї праці. Все це призвело до майже цілковитого занепаду зазначених організацій у першій половині 1926 року.

14 липня 1926 р. було засновано товариство "Січ", перейменоване 2 грудня 1928 р. у "Просвіту". 14 червня 1930 р. Харбінська "Просвіта" отримала грамоту від централі "Просвіти" у Львові і право називатися її відділом⁴⁸. Ці організації стали фактично гуртками при американській організації ІМКА, керівництво якої (секретарем ІМКА був А. Гризов — сибіряк-обласник, колишній редактор часопису "Последние известия", що видавався у Владивостоці) погодилося на створення гуртка за умови його неполітичності та сплати членських внесків до ІМКА. Справа в тому, що американці, як й інші іноземці, мати право екстериторіальності, що дало можливість пізніше створити відділ "Просвіти" в Ханькоу. Фактично від 1926 р. до осені 1931 р. "Просвіта" була єдиною активною суто національною організацією на всьому Далекому Сході.

Крім того, були створені Українське видавниче товариство, Об'єднання українських організацій Далекого Сходу, Український Галицький комітет, Спілка студентів українців — організації нечисленні і через своє нелегальне становище майже невідомі та матеріально не забезпечені. Легально діяла лише парафія української православної церкви Св. Покрови, яка, однак, через певні утиски з боку ієрархії російської православної церкви значного впливу на українське суспільне життя не мала⁴⁹.

Після захоплення Японією північно-східного Китаю і утворення у 1932 р. васьальної держави Маньжоу-Го, на чолі якої став останній представник Маньчжурської династії і наслідник престолу Пу-ї, в Харбіні значно посилювався вплив японських кіл. Пізніше їх влада організаційно

оформилась у вигляді військових місій, які були створені у всіх населених пунктах на окупованій території. Незважаючи на японський контроль, українці дістали *більше* можливостей для організації повнокровного громадського життя. Важливим фактором, що позитивно вплинув на розвиток суспільного життя, було повернення наприкінці 1933 р. (15 листопада) громаді Українського дому. "Как вскипевший котел, забурлила украинская колония в последние несколько недель. Явление это вполне нормальное, так как в полусонную украинскую массу вприснуто сильное возбуждающее — получен украинский дом" ⁵⁰. У національному домі зосередилися деякі старі та заново створені українські організації — "Просвіта", Союз українських емігрантів, Українська національна громада, Спілка української молоді, Союз українських учителів та ін.

Разом з тим від цього часу розпочинається гостра боротьба між двома таборами українського населення щодо характеру та цілей українського руху в Маньчжурії. Варто зазначити, що українці в Маньчжурії значно різнилися, з одного боку -- за рівнем національної свідомості, з другого — матеріального забезпечення. Перше покоління емігрантів через два-три десятиріччя вже значною мірою зденационалізувалося, що майже не стосувалося політичних емігрантів, які покинули Україну та Зелений Клин після остаточної перемоги там радянської влади. Більша частина старших емігрантів у 1930-х рр. вже впевнено стояла на ногах і зміцнювала таке своє становище купівлею землі та спорудженням будинків, переважно у Харбіні. До цієї категорії українців належали також комерсанти, які зуміли солідно поставити свої підприємства, витримати конкуренцію з боку китайців та пережити важкі часи частих змін влади. Сюди ж можна зарахувати й т. зв. "пенсіонерів" СКЗ, котрі мали свої заощадження та добре забезпечення.

Значно численнішою була інша категорія українців у Маньчжурії, яка включала службовців різних комерційних та промислових підприємств, закордонних контор, фірм і банків, а також власників невеликих крамниць, продавців у магазинах тощо. З цієї категорії людей було мало матеріально добре забезпечених, проте загалом і вони давали собі раду. Досить часто залишалася безробітною й потрапляла у важкі життєві умови українська молодь, яка народилася і виросла вже у Маньчжурії. Серед найменш забезпечених у матеріальному відношенні знаходились політичні емігранти.

Матеріальне становище великої частини українців у Маньчжурії було значно кращим у порівнянні не тільки з місцевими політичними емігрантами, а й українською політичною еміграцією в різних європейських осередках. Воно істотно різнилося також од становища українців у США та Канаді.

У Північній Америці українцям потрібно було пристосовуватися до порядків народів, що мали досить відмінну культуру й стояли на вищому соціальному щаблі. У Маньчжурії ж (як і на Зеленому Клині) перші українські поселенці самі були піонерами культурної та економічної розбудови краю, що значно впливало як на психологію, так і на стосунки з іншими народами. Тому українці в Маньчжурії довгий час займали цілком окреме місце. Разом з тим постійне домінування в цій частині Китаю росіян, їхній контроль над СКЗ, а відтак й над усім місцевим життям, — все це призвело з часом до того, що багато тамтешніх українців, щоб мати добре місце праці на залізниці або в різних сферах її обслуги, переставали називати себе українцями, вживати рідну мову й взагалі відстоювати свою національну ідентичність. Провідну роль в цьому таборі відігравала Українська національна громада на чолі з В. Кулябком-Корецьким.

Інший табір представляли молодші (політичні) емігранти, котрі не знали світоглядних компромісів і не бажали мати нічого спільного з російськими еміграційними установами в Маньчжурії. Вони групувалися

насамперед навколо Союзу українських емігрантів, де на перших ролях були діячі з так званої "чв'їрки" (Д. Барченко, П. Марчишин, І. Світ, П. Яхно). В центрі цієї боротьби виявився Український національний дім. Керівники Союзу українських емігрантів вбачали в прибутках від експлуатації Дому джерело для здійснення національної пропаганди та культурної діяльності, але, будучи в управлінні Дому (з 23 лютого 1935 р. секретар управління УНДому — І. Світ, а до складу управління фактично в повному складі входило управління СУЕ⁵¹), не змогли домогтися того, щоб Дім справді давав на це засоби. Представники ж Української національної громади були згодні на користування Домом спільно з російськими організаціями. Японці виявляли невдоволення з приводу цих чвар. Зрозуміло, що така внутрішня боротьба між українськими організаціями, які "...декларувати свої найщиріші національні почуття, боротьбу за національну окремішність та самостійність, а прийти до координації своєї чинності в цьому напрямі ніяк не могли", м'яко кажучи, не сприяла єднанню української колонії. Як свідчив І. Шлендик, який дописував до "Тризуба" під псевдонімом Ткач-Олійник⁵², "першим і найреальнішим наслідком цієї боротьби був відхід членів од обох організацій, що боялися скомпромітувати себе хоч би й побічною відповідальністю за так "корисну" діяльність провідників..."⁵³.

У 1935 р. Український національний дім був переданий у відання створеної тоді ж для всіх українців Маньчжурії централі - • Української Національної колонії (УНК).

Співзасновниками останньої стали всі основні українські організації Маньчжурії. Входити туди й професійні об'єднання: союз службовців і робочих, союз учителів та союз шоферів⁵⁴.

До ради УНК з місцем осідку в Харбіні були обрані Д. Барченко, М. Білий, І. Селюк (голова), Ю. Рой, М. Самарський, Ф. Богдан, М. Не-ребенко, В. Федоренко. Відповідно до статуту, ця центральна установа мала на меті захист національних, політичних, культурних та економічних прав й інтересів української еміграції, що перебувала в межах Маньчжурії; об'єднання та консолідацію всіх місцевих українських організацій для національного розподілу їх роботи; загальне керівництво діяльністю цих організацій; представництво інтересів останніх перед ала-дою; популяризацію між народами Азії ідеї відродження суверенної української держави. Зважаючи на ситуацію, яка склалася в середовищі українського громадянства Маньчжурії, та побоюючись, що практична діяльність новоствореної організації може піти в бік прямо протилежний від задекларованої мети, було вирішено включити до статуту текст свого роду присяги для кожного члена організації: "Цим урочисто обіцяю перед Богом, людьми й своїм сумлінням, що вступаючи в члени Української Національної Колонії в Маньджу-Ді-Го буду:

1) Гарним членом колонії, чесно й сумлінно виконуючи покладені на мене колонією та статутом обов'язки.

2) Боронити всіма можливими для мене засобами ідею утворення Суверенної, Соборної, ні від кого не залежної Української Держави в Європі.

3) Боротися з комуністичною владою, яко владою окупаційною та з ідеями протирічними ідеям Суверенности України"⁵⁵.

Як громадська установа УНК була обмежена у своїй діяльності умовами тодішньої залежності від Японії буферної держави Маньчжоу-чо. І все ж протягом першого року існування її робота базувалася загалом на демократичних засадах.

Восени 1936 р. японська військова місія в Харбіні видала розпорядження про ліквідацію принципу виборності в структурі колонії, її начальником був призначений Ю. Рой, а його заступником — В. Куляб-ко-Корецький. Від цього часу в житті колонії дедалі виразніше прояв-

лялися авторитаризм і централізм, наприклад, спостерігалось активне сприяння її керівництва забороні японцями 1937 р. діяльності всіх українських організацій, крім самої УНК. У 1939—1940 рр. дійшло до відновлення принципу виборності органів УНК (її головами в цей час були: спочатку М. Нетребенко, а потім О. Вітковський). Але 1941 р. керівництво УНК знову опинилося в руках В. Кулябка-Корецького, котрий зареєстрував її у "Бюро для справ російських емігрантів", пішов на співпрацю з російськими шовіністичними емігрантськими колами. Однак у квітні 1944 р., по призначенні вдруге головою УНК О. Вітківського, її діяльність почата поступово повертатися до визначених у статуті завдань.

Основним джерелом засобів, на які існувала УНК, були надходження від експлуатації Українського дому, що давало близько 1500 тобі. У другій половині 1930-х рр. у Домі знаходилися фельдшерсько-акушерські курси, перша стоматологічна школа, англійська та Пушкінська гімназії, арендували квартири приватні особи⁵⁶.

Серед ліквідованих у 1937 р. за розпорядженням Ю. Роя організацій була й "Просвіта"⁵⁷. Товариство відновило свою регулярну роботу лише у 1943 р., коли на чолі УНК став О. Вітковський⁵⁸.

При УНК діяв Союз української молоді, перейменований у 1937 р. на Українську Далекосхідну січ (УДС). Січ, будучи воєнізованою організацією, проводила свої вечори, бати, лекції, ставила спектаклі, мала спортивні секції. СУМ, який виник у 1930 р., до 1932 р. діяв нелегально. Організація мала метою "об'єднання всієї української молоді на Далекому Сході шляхом національного виховання; пропаганду українського визвольного руху на Далекому Сході серед своїх так і серед чужинців; пряма мета — організування сил навколо ідеї визволення Зеленого Клину"⁵⁹.

Організоване українське життя в Маньчжурії перестало існувати із вступом у 1945 р. радянських військ, а в інших районах Китаю — на початку 1949 р., перед падінням гоміньданівської влади. Більшість активних членів українських громад були заарештовані й засуджені на різні терміни позбавлення волі, а Ю. Рой та І. Шлендик — до розстрілу. Люди, що належали до українських громад у Тяньцзіні, Ціндао і Шанхаї, а також деякі неорганізовані шанхайські українці були евакуйовані трьома групами на Філіппіни з планом дальшого переїзду до Австралії, Аргентини, Канади і США.

Релігійне життя. Як відомо, православні парафії існували в Китаї ще з другої половини XVII ст. Згідно з Нерчинським договором 1689 р., Росія отримала право на відкриття в Пекіні постійної духовної православної місії. Українці не лише постійно перебували серед персоналу цієї місії, але й нерідко очолювали її. Зокрема, першим головою місії був архімандрит І. Лежайський (з 1716 р.), другим — архімандрит А. Платковський (з 1729 р.), третім - - архімандрит І. Трусов (з 1735 р.), четвертим - архімандрит Г. Лшшевський (з 1743 р.), сьомим - архімандрит М. Цвіт (з 1768 р.), восьмим — архімандрит С. Грибовський (з 1794 р.), одинадцятим - архімандрит В. Морачевич. В кінці XIX ст. Російська православна церква мала вже декілька парафій в Маньчжурії вздовж залізниці, яка тоді ще тільки будувалася. Всі парафії підлягали єпископу Приморському, офіційна резиденція якого знаходилася в містечку Седанка поблизу Владивостока. Серед священників Маньчжурії та сусіднього Примор'я були й українці.

Активізація українців Маньчжурії у напрямі створення своєї власної національної церкви відбулася під впливом відродження національного церковного життя в Україні. У Харбіні цей рух очолив С. Кукуруза⁶⁰. Результатом стало заснування Українського Свято-Покровського братства в Харбіні у 1921 р. на чолі з о. Леонтієм Пекарським, відомим ще й

тим, що влітку 1917 р. на прохання українців відправив першу панахиду "...у пам'ять Полтавської битви, по гетьману Іванові Мазепі в Харбінському катедральному соборі"⁶¹. Тоді панахида набула великого розголосу і викликала обурення з боку Приморського єпископа Євсевія. Пізніше, коли братство поставило за мету організувати окрему українську парафію, о. Л. Пекарський відійшов від участі в його роботі. Тимчасове приміщення для церкви в помешканні Українського дому освятив архієпископ Харбінський і Маньчжурський Мефодій 26 листопада 1921 р. Частину літургійних книжок для парафії подарував митрополит Василь з Києва. Перша Служба Божа українською мовою відбулася на Благовіщення 1924 р. Загаєм, служби переважно відбуватися церковно-слов'янською мовою, українською ж, як правило, - один раз на місяць⁶². Першим священиком і настоятелем української церкви став о. протоієрей Прокіп Гордієвський, який ще за дореволюційних часів брав участь у таємних українських гуртках в Примор'ї⁶³. Отець Прокіп був активним дячем у Хабаровську, де входив до складу редколегії, а пізніше й редагував тижневик "Хвилі України"⁶⁴. Дияконом церкви став колишній військовий М. Горленко-Козловський, а диригентом хору — С. Кукуруза*. Через внутрішні непорозуміння в громаді о. Гордієвський невдовзі відійшов від парафії. Невдовго працював й о. Турченко, який перед тим приїхав до Харбіна як біженець з України. Представившись священиком УАПЦ, він був радо зустрінутий громадою й отримав благословення архієпископа Мефодія на працю в українській церкві. Проте скоро почати ширитися чутки, що о. Турченко "самосвят", внаслідок чого митрополит відкликав своє благословення та заборонив йому відправляти Службу Божу. Пізніше о. Турченко виїхав до Америки.

Не без труднощів вдалося знайти нового священика, о. М. Труфаніва, який на той час був настоятелем церкви на ст. Погранична, що на кордоні Маньчжурії з Примор'ям. Отець Труфанів, родом із с. Званівка поблизу Куп'янська Харківської губернії, приїхав до Примор'я в 1909 р. після закінчення Харківської духовної семінарії і недовгої праці на Волині⁶⁶. Однак відтоді, як о. Микола став настоятелем парафії (жовтень 1925 р.), "...українізація церкви поволі, але твердим кроком пішла... назад. Спочатку він набрав парафіян росіян під артикулом "співчуваючих", а потім під загрозою поліційної влади (а ці аргументи його обов'язково виставляються на кожних зборах) були допущені й до голосування на зборах і до виборів в урядові установи.

А далі вже легко можна було провести постанову о діловодстві на російській мові, про чергову службу на українській і на славянській мові, причому у великі празники служба обов'язкова славянська, бо, мовляв, нема перекладів на українську мову...

На всю церкву ні одного напису українською мовою; в хорі ні одного співака українця"⁶⁷. І. Світ пояснював це тим, що о. Микола через складне матеріальне становище ("парафія не мала багато засобів") змушений був працювати учителем Закону Божого в залежній від єпархії школі. Отже, він став заїземним від єпархіальної Ради, яка "...ставилася негативно до українських справ"⁶⁸. Через деякий час Братство взагалі ліквідували. За словами о. Труфаніва, це було зроблено рішенням єпархіальної влади⁶⁹. І. Світ у своїй праці "Українська церква в Китаї (Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в США.)" вказує, що це було здійснено за усним розпорядженням єпископа Мелетія, "...великого україножера та людини чванькуватой в справах поза московським православ'ям"⁷⁰.

На середину 1928 р. парафія об'єднувала 136 родин. Вона перебувала під юрисдикцією архієпископа Харбінського і Маньчжурського старо-російської церкви, але у внутрішніх справах управлялася цілком автономно⁷¹.

Влітку 1930 р. почалося будівництво власної церкви за проектом інженера Жданіва. Церкву було збудовано на старому цвинтарі, в центральній частині нового міста⁷². Від 1933 р. в парафії працювати три священники: настоятель о. М. Труфанів, о.-диякон Іван Ільчук та о. Захарій Марченко. Дияконом був о. Лобас.

У 1934 р. робилися спроби відновити Свято-Покровське братство, які, однак, не увінчалися успіхом⁷⁴. Були намагання відкрити українські парафії і в інших містах Китаю, зокрема в Шанхаї. Проте вони й не могли бути успішними, коли мати на увазі, що для здійснення цього задуму необхідні були не тільки активні люди, не лише богослужбні книги, а насамперед добрий пастир, готовий до праці в умовах активного спротиву російського православного духовенства.

Із вступом у Харбін радянських військ та смертю о. Миколи Труфаніва церква перестала існувати⁷⁵.

Крім того, діяла в Маньчжурії й греко-католицька місія⁷⁶. На жаль, докладної інформації про її діяльність не маємо. Відомо, що в Харбіні на той час кількість українців греко-католиків становила не більше 12 осіб і скільки-небудь значного впливу на життя громади місія не мала⁷⁷. Щоправда, слід зауважити, що й до української Свято-Покровської церкви належали не більше 5 % з числа віруючих православних українців — інші ж 95 % відносили себе до російської православної церкви⁷⁸.

Були спроби створити українську греко-католицьку парафію. З цією метою віруючі зверталися навіть до митрополита А. Шептицького у Львові, однак бажаного результату вони тоді так і не отримали⁷⁹. Принагідно зазначимо, що саме в приміщенні цієї місії, яка працювала під захистом французького консульства, деякий час (до часу створення держави Маньджу-Го в 1932 р.) діяло Товариство "Просвіта" (голова "Просвіти" І. Паславський очолював і групу українців греко-католиків). Шзніппе, завдяки допомозі І. Шевченка, воно розташувалося у матому готелі⁸⁰.

Початок нового етапу відродження українського суспільно-культурного життя на терені Зеленого Клину датується кінцем 1990-х рр. Ситуація, що складалася на той час в суспільстві, створила необхідні передумови для піднесення національної самосвідомості українців, насамперед в самій Україні, а пізніше й поза її межами. На сьогодні з різною мірою активності на терені Зеленого Клину діють 8 громад, 5 з яких - в Примор'ї. Характерною ознакою є те, що більшість з них досі знаходяться в стадії організаційного становлення. Кількість активістів досить мала. Велика відстань між осередками, погано налагоджений зв'язок між ними, слабка матеріальна база є причиною майже відсутньої координації спільних дій. Крім того, деяким організаціям притаманний внутрішній розбрат. Все це значно ослаблює потенціал далекосхідного українства.

Незважаючи на те, що в 1991—1994 рр. зріс від'їзд українців з Датського Сходу (так, лише в Приморському краї емігрувало в 1991 р. 1565, а в 1992 р. — вже 4518 чоловік⁸¹), переважна їх більшість, звичайно ж, залишилася в Росії, докладаючи всіх сил для розбудови країни проживання. І в першу чергу ця держава повинна піклуватися про забезпечення їх суспільно-культурних потреб. В той же час практика надто часто свідчить про зворотнє. Саме тому Україна має стати об'єднуючим і неупередженим центром для всієї діаспори, гарантом прав і свобод українців та їх організацій.

1 Довженко Г. За піснями на Далекий Схід (експедиційні нотатки) // Українська діаспора. Ч. 1. — К. — 1992; Сергієв І. В. Українці в Імперії. — К. — 1992. Розділ "Зелений Клин"; Траф'як М. Український рух на Далекому Сході // Золоті ворота. Випуск 5. — К. — 1993 тощо.

2 Світ І. Український Далекий Схід. З передмовою та доповненням Василя Київича. Одеса—Хабаровськ, — 1944. — С. 9.

- Сергійчук В. Українці в імперії. К. - 1992. - С. 45. * Енциклопедія українознавства. Львів. - 1993. - Т. 2. - С. 768.⁵ Мицюк О. Про переселення на Далекий Схід. К. - 1913. - С. 4.⁶ Шимонович І. Зелений Клин - Нова Україна. Львів. - 1924. - С. 2.⁷ Крестьянский С. Национальный состав сельского населения Приморской губернии // Экономическая жизнь Приморья. - 1924. - №. - С. 37.⁸ Попок А. Українська етнічність на Далекому Сході Російської Федерації: історія та сьогодення // Тези п'ятої Міжнародної науково-практичної конференції 22-25 травня 1997 р. Київ-Чернівці. - С. 410.⁹ Світ І. Український Далекий Схід. З передмовою та доповненням Василя Кийовича. Одеса-Хабаровськ, 1944. - С. 15.¹⁰ Світ І. "Свобода" й Далекий Схід // Календар-альманах УНСоюзу на 1973 р. Джерсі Сіті-НьюЙорк. - С. 159-166.¹¹ Світ І. 1917 рік на Далекому Сході // Календар-альманах УНСоюзу на 1967 р. - С. 152.¹² ЦГДВ РФ, ф. 1, оп. 2, спр. 2053, арк. 15.¹³ Світ І. 1917 рік на Далекому Сході // Календар-альманах УНСоюзу на 1967 р. - С. 152.¹⁴ Світ І. Український Далекий Схід // Україна. - 1992. - №. - С. 17.¹⁵ ЦГДВ РФ, ф. 1, оп. 2, спр. 329, арк. 58.¹⁶ ЦГДВ РФ, ф. 1, оп. 1, спр. 923, арк. 2.¹⁷ Світ І. Український Далекий Схід. Одеса-Хабаровськ, 1944. - С. 15.¹⁸ Микола Андрусак писав, що І з'їзд відбувся у Владивостоці (Літопис Червоної Калини. - 1932. - №). Це, на нашу думку, є помилковим.¹⁹ Світ І. Український Далекий Схід. Одеса-Хабаровськ, 1944. - С. 18.²⁰ Світ І. 1917 рік на Далекому Сході // Календар-альманах УНСоюзу на 1967 р. - С. 155.²¹ Далекий Схід. Харбін, 1938. - №. - С. 107.²² Там же. - С. 109.²³ Там же. - №. - С. 93.²⁴ Там же. - №. - С. 109.²⁵ Енциклопедія українознавства. Львів, 1993. - Т. 2. - С. 776.²⁶ Там же. - С. 777.²⁷ Андрусак М. Державні змагання українців на Далекому Сході (1917- 1920) // Літопис Червоної Калини. 1931. - № 4.²⁸ Світ І. Зелена Україна. Короткий Історичний нарис українського політичного і громадського життя. Нью-Йорк-Шанхай, 1949. - С. 14.²⁹ Дорошенко Д. Історія України, 1917- 1923. Т. II. Українська Гетьманська держава 1918 року. Ужгород, 1930. - С. 155.³⁰ Енциклопедія української діаспори, Київ-Нью-Йорк-Чикаго-Мальборн, 1995., Т. 4. - С. 117.³¹ Світ І. Український консулят в Харбіні // Календар "Свободи" на звичайний 1957 р. - С. 129.³² Далекий Схід. Харбін, 1938. - №0. - С. 157.³³ Світ І. Український консулят в Харбіні // Календар "Свободи" на звичайний 1957 р. - С. 130.³⁴ Андрусак М. Державні змагання українців на Далекому Сході (1917- 1920) // Літопис Червоної Калини. 1931. - №.³⁵ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 456, арк. 11.³⁶ Шире слово. Владивосток, 1920. - №.³⁷ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 456, арк. 14.³⁸ Чернолуцкая Е. Украинская национальная колония в Харбине (первая половина XX в.) // Материалы научно-практической конференции. Ю.-Сахалинск, 1993. - С. 89.³⁹ Далекий Схід. Харбін, 1938. - №0. - С. 157.⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 456, арк. 9.⁴¹ Дальне-Восточный телеграф. Чита. - 1921. - 22 листопада. Світ І., посилаючись на працю Г. Гортон (The Far Eastern Republic, Republic, London, 1923) писав, що "завдяки заходам українських громад вдалося обрати 41 делегата, а крім цього значна кількість українських делегатів була членами т. зв. селянської більшості" (Укр.-яп. взаємини. С. 55-56). Однак це його твердження з огляду на викладене видається помилковим.⁴² Шире слово. Владивосток, 1920. - №. - 25 березня.⁴³ Світ І. Суд над українцями в Читі (1923- 1924 рр.) // Українська діаспора. К., 1992. - Ч. 2. - С. 121- 122.⁴⁴ Там же. - С. 129.⁴⁵ Світ І. Втікачі-українці в Манджурії // Альманах УНСоюзу на 1980 р. - Джерсі-Сіті-Нью-Йорк. - С. 198-200.⁴⁶ Трошинський В. Українська етнічність в Китаї // Українська діаспора. Київ - Чикаго, 1995. - Ч. 8 - С. 31.⁴⁷ Тризуб. Париж, 1927. - Ч. 36. - С. 31.⁴⁸ Дорошенко В. "Просвіта", її заснування й праця. Філадельфія, 1959. - С. 82.⁴⁹ Світ І. Українсько-японські взаємини 1903- 1945: історичний огляд та спостереження. Нью-Йорк, 1972. - С. 77.

- ⁵⁰ Маньжурський Вістник. Харбін, 1933. 23 грудня.
- ¹ Там же. — 1935. — 28 лютого.
- ⁵² С в і т І. Українсько-японські взаємини 1903— 1945: історичний огляд та спостереження. — С. 178.
- ¹³ Тризуб. Париж, 1935. — Ч. 36. — 15 вересня. — С. 6.
- ⁴ Ч е р н о л у ц к а я Е. Украинская национальная колония в Харбине (первая половина XX в.) // Материалы научно-практической конференции. — С. 91.
- ⁵ Тризуб. Париж, 1935. — Ч. 36. — 15 вересня. — С. 8.
- ⁶ Ч е р н о л у ц к а я Е. Украинская национальная колония в Харбине (первая половина XX в.) // Материалы научно-практической конференции. — С. 92.
- ¹⁷ С в і т І. Українська молодь Далекого Сходу // Визвольний шлях. Лондон, 1976. - №2. - С. 174.
- ¹⁸ Там же. - С. 175.
- ⁵⁹ Далекий Схід. Харбін, 1938. — №. - С. 61.
- ⁹ С в і т І. Українська церква в Китаї // Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в СІЛА. — С. 124.
- ¹¹ Там же.
- ⁶² Маньжурський Вістник. Харбін, 1934. — 6 січня.
- ⁶⁸ С в і т І. Українська церква в Китаї // Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в СІЛА. — С. 125.
- ⁶⁹ С в і т І. З Далекосхідних спогадів // Альманах УНСоюзу на 1966 р. Джерсі-Сіт-Нью-Йорк, 1966 р. - С. 146.
- ⁵⁵ С в і т І. Українська церква в Китаї // Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в СІЛА. — С. 126.
- ⁶⁶ Там же.
- ⁵⁷ Маньжурський Вістник. Харбін, 1934. — 6 січня.
- ⁶⁸ С в і т І. Українська церква в Китаї // Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в США. — С. 126.
- ⁿ Маньжурський Вістник. Харбін, 1934. — 20 січня.
- ⁷⁰ С в і т І. Українська церква в Китаї // Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в СІЛА. — С. 125.
- ^{г 1} Т р о щ и н с ь к и й В. Українська етнічність в Китаї // Українська діаспора. — Київ-Чикаго, 1995. - Ч. 8. - Ч. 32.
- ⁷² С в і т І. Українська церква в Китаї // Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в СІЛА. — С. 126.
- ¹³ Там же. - С. 127.
- ⁷¹ Там же. - С. 128.
- ⁷⁵ Там же. - С. 130.
- ¹⁶ Далекий Схід. Харбін, 1938. — №. — С. 45; Маньжурський Вістник. Харбін, 1932. — 27 вересня.
- ¹⁷ С в і т І. Українська церква в Китаї // Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в СІЛА. — С. 125.
- ¹⁸ Маньжурський Вістник. Харбін, 1932. — 15 жовтня.
- ⁷⁹ С в і т І. Українська церква в Китаї // Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в СІЛА. — С. 129.
- ¹⁰ С в і т І. Українська молодь Далекого Сходу // Визвольний шлях. Лондон, 1976. - №2. - С. 171.
- ³ Попок А. Українське населення Приморського краю (за матеріалами соціологічного дослідження та переписів населення) // Українська діаспора. Київ—Чикаго, 1996. - Ч. 9. - С. 93.